

Rapport över kompletterande inventering längs Emån, sträckan Kullsbergsholmarna–Emsfors.

Kenneth Alexandersson

Kalmar läns museum

Inledning

Inom Emån planeras åtgärdsarbeten för att öppna stängda sidofåror och återföra block, stenar och grus till vattendraget inom en 25 km lång vattendragssträcka. Den faktiska återställningssträckan uppgår till ca 3 km. Vid återställningsarbetet planerar man att återföra natursten/-block. Inom delar av sträckan skall man dessutom tillföra leksten/grus

Området har tidigare åtgärdsarterats av Emåförbundet, 2010 (Alexandersson 2010) samt 2019 (Johansson 2019), men inför vidare arbeten krävdes kompletterande åtgärder. Med anledning av detta genomförde Kalmar läns museum/Museiarkeologi sydost en kompletterande inventering längs Emån under tre dagar i slutet av mars och början april 2024. Innehållet i denna rapport skall biläggas de tidigare inventeringsrapporterna.

Metod och genomförande

Inför fältarbetet gjordes en inledande kart- och arkivanalys där bland annat det äldre kartmaterialet som berörde de utpekade sträckorna analyserades.

Om det var möjligt besöktes bägge sidor av vattendragets stränder i samband med fältinventeringen,. Vid inventeringstillfället hade vattennivåerna från vårfloden delvis sjunkit undan, men det var fortfarande omöjligt att ta sig ut till några av dellokalerna.

Tabell 1. I tabellen redovisas de områden som ingick i den nu genomförda kompletterande inventeringen. Med rapportdatum avses Alexandersson 2010 eller Johansson 2019.

Rapportdatum	Åtgärdslokaler
2010 & 2019	Åtgärdsområde 1 (lokal 1A), Åtgärdsområde 4
2010	Åtgärdsområde 2, lokal 6A, 6B
2010	Åtgärdsområde 3, lokal 1A, 2A, 3A samt åtgärdsområde mellan lokal 1A och 3A som ingick i rapport 2010
2019	Åtgärdsområde 2, lokal 2A, 2B, 2C, 2D
2019	Åtgärdsområde 3, lokal 3A, 3B, 3C, 3D, 3E, 3F, 3G, 3H
2019	Åtgärdsområde 5, lokal 5A

Resultat

Vi inventeringen besöktes 6 åtgärdsområden, i vilka det ibland ingick ett flertal dellokaler. De flesta av lokalerna har besökts helt eller delvis i samband med de tidigare inventeringarna. I den följande genomgången kommer de olika åtgärdsområdena att redovisas från den som ligger längst uppström för att därefter följa ån nedströms till Emsfors (tab. 1).

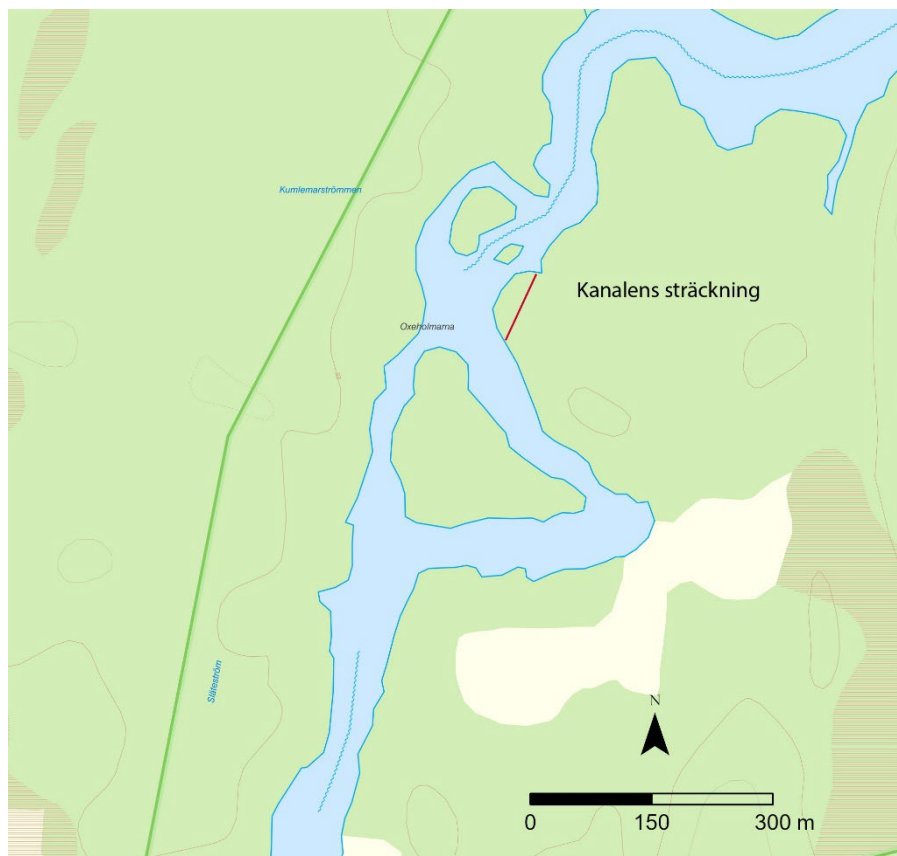
Åtgärdsområde 3 (2010)

Åtgärdsområde 3 var i sammanhanget det område som låg längst uppström i Emån och bestod av en drygt kilometerlång sträcka mellan Kullsbergsholmarna och Oxeholmarna. De mellersta delarna av den kilometerlånga sträckan ingick i den inventering som företogs 2010, medan området hade utökats både upp och nedströms. I det äldre kartmaterialet utgörs den kringliggande marken av utmark. Vid inventeringen konstaterades att det inte fanns några bevarade kulturhistoriska lämningar längs huvuddelen av åtgärdsområdet. De huvudsakliga spåren efter mänsklig påverkan utgjordes av de stenar som lyfts upp ur åfåran och deponerats längs åkanten (fig. 1).



Figur 1. I samband med upprensning av Emåns strömfåra plockade man bort större stenar för att öka vattenflödet. Idag ligger många av stenarna deponerade längs kanterna.

I den norra delen framkom ett undantag som utgörs av ett äldre kvarnläge som ligger vid Oxeholmarna, i den övre delen av Kumlemarströmmen (fig. 2). Sannolikt utgörs lämningen av en sågkvarn, och finns redovisade på laga skiftes kartan från 1867 (fig. 3). Vid inventeringen konstaterades att ett flertal av de byggnadselement som finns med på skifteskartan var bevarade: delar av ledarmen, kanalen och husgrunden (fig. 4, 5, 6, 7 & 8). På skifteskartan finns också en mindre markväg som utgått från kvarnen och gått till en mindre byggnad i nordöst. Varken markvägen eller den mindre byggnaden kunde identifieras i fält. Drygt 180 meter nedströms kvarnläget finns även en fiskeanläggning markerad på skifteskartan (fig. 3). På grund av det höga vattenståndet kunde inte platsen för fiskeanläggningen kontrolleras i fält.

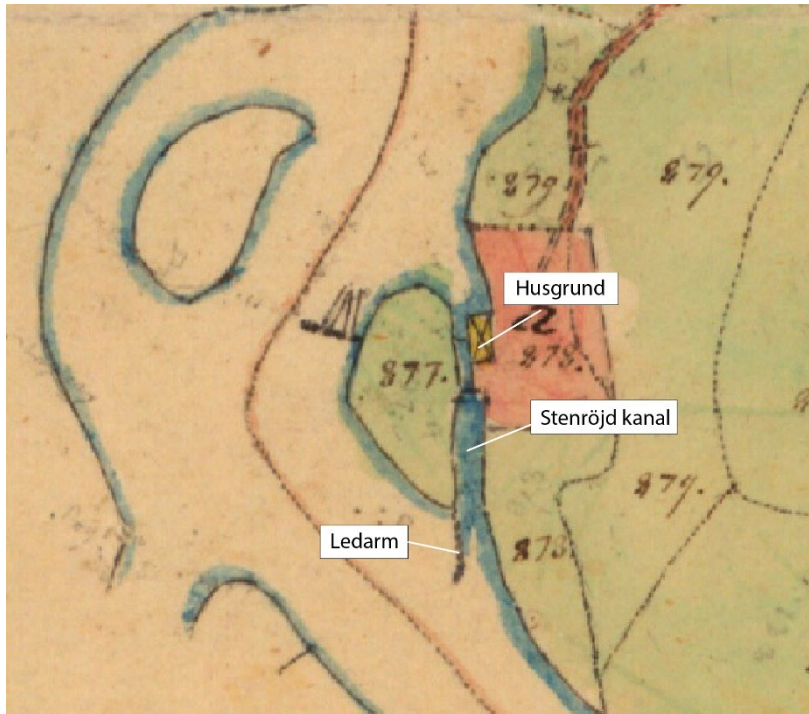


Figur 2. kanalen som leder fram till kvarnläget finns inte utritat på dagens kartor, men sträcker sig enligt den röda linjen.



Figur 3. Vid Oxholmarna finns ett par lämningar redovisade på kartan över laga skifte från 1871. I direkt anslutning till åkanten återfinns ett kvarnläge (sannolikt efter en sågkvarn) samt en fiskeanläggning. Dessutom finns det en mindre väg som går mellan kvarnbyggnaden och en mindre byggnad strax norr därom. Vid inventeringen konstaterades att det fanns bevarade lämningar på platsen.

På den ekonomiska fastighetskartan från 1944 redovisas den röda ytan som markerats med ett litet *a* som en separat fastighet (Kumlemar 1:12). I fält var ytan inte avgränsad med någon stenmur. Möjligen var den rödmarkerade ytan delvis stenröjd och fungerat som ett upplag.



Figur 4. På laga skiftes kartan från 1871 finns ett kvarnläge utritat. Det isolerade läget gör en tolkning till sågkvarn sannolik. Några av lämningarna som ritats ut på karta finns bevarade idag, ledarm, stenröjd kanal och husgrund.

*Den röda ytan som markerats med ett litet *a*, redovisas som en separat fastighet på den ekonomiska fastighetskartan från 1944. Möjligen var ytan delvis stenröjd och använd som upplag.*



Figur 5. Den bevarade ledarmen som styrt in vattnet i kanalen.



Figur 6. Den stenröjda kanalen med husgrunden på höger sida.



Figur 7. Nedanför kvarnläget låg ett flertal stenar mitt i kanalen. Husgrunden återfinns längs kanalens vänstra kant, men det syns även delar av en stenmur i bildens högra kant. Vid ett lägre vattenstånd skulle det vara lättare att avgöra vilka av stenarna som ursprungligen ingått i konstruktionen.



Figur 8. Den delvis övertorvade grunden efter själva byggnaden.

Åtgärdsområde 2 (2010)

Vid Boholm planeras åtgärder på två dellokaler (fig. 9), dels vid Boholmsfallet (6A) dels i en mindre åfåra som rinner söder om nutida bebyggelsen vid Boholm (6B). På en avmätningsskarta över Grönskog nr 1, fliseryds socken från 1683 finns ett kvarnläge markerat vid Boholmsfallet (fig. 10). Enligt kartmaterialet har kvarnbyggnaden legat på den norra sidan om vattendraget. Vid inventeringen konstaterades att det inte fanns några synliga lämningar bevarade efter kvarnläget. Vid inventeringen gick det dock inte att kontrollera stranden på den norra sidan om vattendraget. Vattenståndet var högt och området utgörs av en ö omfluten av kvillar på alla sidor.

Vid fältinventeringen i området noterades inga spår efter äldre verksamheter i anslutning till den andra åtgärdslokalen (6B). I en avmätningsskarta från 1683 ligger det en byggnad med oklar funktion i anslutning till den smala kvillen. Sannolikt sammanfaller läget för byggnaden på 1600-tals kartan med den ekonomibyggnad som återfinns i anslutning till vattendraget idag. På den äldre kartan är byggnaden dock placerad på den södra sidan om vattnet (fig. 10).



Figur 9. Vid Boholm planeras åtgärder på två platser, 6A & 6B. Vid 6A finns ett kvarnläge redovisat på en avmätningsskarta över Grönskog nr 1 från 1683. Vid inventeringen noterades inga bevarade äldre lämningar.



Figur 10. På en avmätningsskarta från 1683 finns ett kvarnläge redovisat vid Boholmsfallet, samt en byggnad invid den smala kvillen i söder.

Åtgärdsområde 5 (2019)

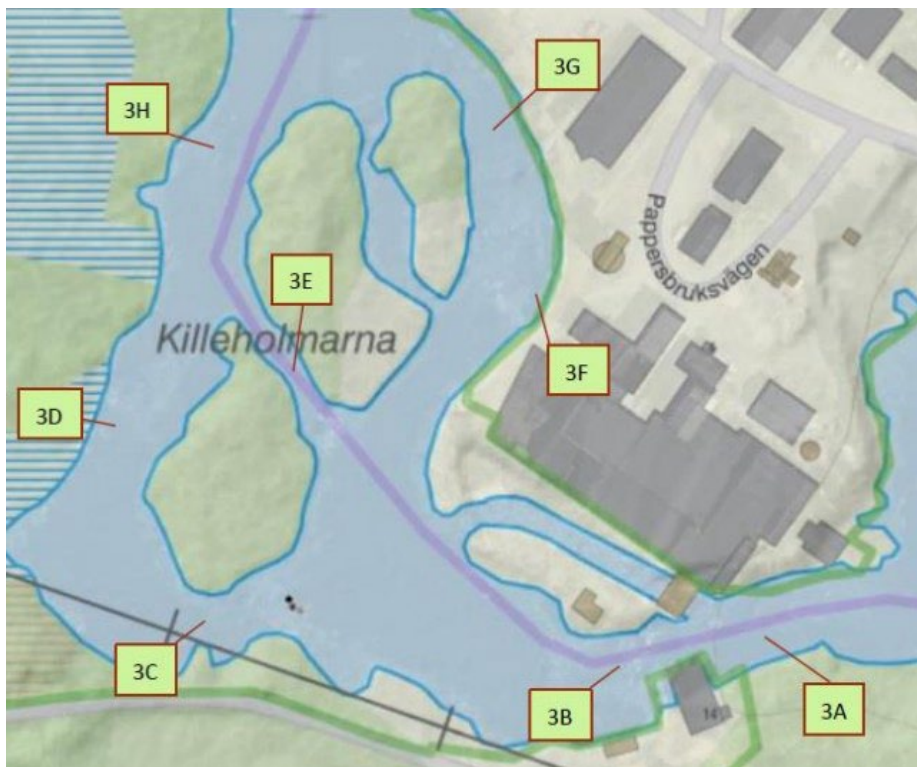
Vid åtgärdsområdet, som ligger nedströms kraftverket vid Karlshammar, noterades inga vattenanknutna verksamheter i det äldre kartmaterialet. Vid den efterföljande fältinventering noterades inte några ovan mark synliga lämningar.

Åtgärdsområde 4 (2019) & 1 (2010)

Området var svårtillgängligt vid inventeringstillfället. Det kunde inte noteras några lämningar i samband med inventeringen. I samband med återställningen kommer det endast att påföras leksten/-grus varför risken att skada lämningar vid stranden måste anses minimal.

Åtgärdsområde 3 (2019)

I området finns ett flertal dellokaler där återställningsåtgärder planeras att genomföras (fig. 11). Vid inventeringstillfället var delar av området oåtkomligt. Ett par av dellokalerna ligger i anslutning till sedan tidigare registrerade lämningar (fig. 12). I området finns lämningar efter två pappersbruk. På södra sidan av Emån startade löjtnanten Eric Rappe Skrufshult pappersbruk 1731 och är ett av Smålands äldsta. År 1814 grundade köpmannafamiljen Callerström Emsfors handpappersbruk på Emåns norra strand. Strax innan sekelskiftet 1900 köpte Emsfors bruk upp Skrufshult pappersbruk varpå byggnaderna revs för att ge plats åt ett träsliperi (fig. 13). Emsfors pappersbruk lades ned 1989. Vid dellokal 3G finns det dokumenterade flottningslämningar i form av stenkistor som hörde till Emsfors bruk (L1955:2409). Lämningarna återfinns inom ett 110 x 30 meter stort område som sträcker sig i VNV-ÖSÖ. Stenkistorna har utgjord fundament till den timmerbana som hörde till pappersbruket.



Figur 11.
Åtgärdsområdet med
alla dellokaler. Vid
inventeringstillfället
var vattenflödet
rikligt varför de
eventuella lämningar
som låg i vattnet inte
gick att se.



Figur 12. Karta med de registrerade kulturhistoriska lämningar inom åtgärdsområde 2 och 3 (2019).



Figur 13. På platsen för Skrufhults pappersbruk anlades ett träsliperi, idag förfallet.

I anslutning till dellokal 3A och 3B finns en registrerad möjlig fornlämning i form av lämningarna efter Skruvhults pappersbruk. På en avmätningsskarta från 1784 finns pappersbrukets läge markerat (fig. 14). På samma karta finns även en stenkista markerad ute i strömmen. Vid en kulturhistorisk utredning år 2003 dokumenterades grundrester efter Skruvhults pappersbruk, en halvvägsliknande stig och ett utplanat strandparti på den södra stranden av Emån (L1955:2482). De registrerade lämningarna återfinns inom ett 75 x 40 meter stort området och sträcker sig i ÖNÖ-VSV riktning (fig. 12). Det är oklart om lämningarna även sträcker sig ut i vattnet. Vid inventeringstillfället var dock vattennivån och det sågs inga spår efter stenkistan som redovisades i det äldre kartmaterialet. Möjligtvis skulle det kunna finnas rester kvar som doldes av vattnet, men med stor sannolikt har den plockats bort.

Öster om det gamla träsliperiet finns registrerade lämningar (1995:2482) som kopplas ihop med Skruvhults pappersbruk, som legat på platsen sedan 1700-talet. Lämningarna är skyddade och klassas som möjlig fornlämning Kulturmiljöregistret (KMR) (fig. 12 & 15).



Figur 14. På en avmätningsskarta från 1784 finns bland annat platsen för Skruvhults pappersbruk markerad. Byggnaden på den södra stranden med nummer 26 visar på själva pappersbruket. Nummer 25 markerar platsen för en stenkista varpå hjulaxlarna låg. Stenkistan gick inte att identifiera vid den nu genomförda inventeringen.



Figur 15. Öster om det gamla träsliperiet finns registrerade lämningar (1995:2482) som kopplas ihop med Skruvhults pappersbruk som legat på platsen sedan 1700-talet. Lämningarna är skyddade och klassas som möjlig fornlämning i Kulturmiljöregistret (KMR).

Åtgärdsområde 2 (2019)

Tre av dellokaler inom åtgärdsområdet ligger inom en sedan tidigare registrerad pappersbrukslämning i området öster om Emsfors bruk (L1955:2410) (fig. 12 & 16). Vid en kulturhistorisk utredning år 2003 påträffades grunden till en äldre pappersbruksbyggnad, "Lusbruket", som blivit igenfylld med stenmaterial och ombyggd till en terrass. I anslutning till grunden finns en stenmur med slaget valv som kan utgöra delar av äldre stenvalvsbro. Inom området finns även dammvallar av sten samt lämning av en förmodad äldre damm, vilket skulle kunna vara den såg- och mjölkvarn som omnämns på en karta daterad 1668 (fig. 17). Det registrerade området med pappersbrukslämningar är cirka 190 x 30 meter stort och sträcker sig i NV-SÖ. Vid den nu genomförde fältinventeringen var området svårtillgängligt på grund av det höga vattenflödet, varför det var svårt att få tillgång och skapa sig en överblick över lämningarna i området. Inför genomförandet av åtgärderna är det därför viktigt med en kompletterande gemensam översyn av lämningarna och var man tar stenmaterialet i samband med åtgärderna.



Figur 16. Inom åtgärdsområde 2 (2019) återfinns fyra olika dellokaler. På Vid 2C



Figur 17. På en karta från 1688 återfinns en "såg och mjölkvarn" (markerad med en röd prick). Sannolikt är lämningarna som omnämns i Forsök (L1955:2410) som "dammvallar av sten samt lämningar efter en förmodad äldre damm" rester efter denna kvarn. Kvarnen har legat i anslutning till dellokal 2C.

Åtgärdsförslag

Inventeringen visade att det fanns lämningar inom tre av åtgärdsområdena där restaureringsåtgärderna bör anpassas så de bevarade lämningarna inte påverkas. Nedan följer de förhållningsregler Kalmar läns museum anser man bör hålla sig till vid de fortsatta restaureringsarbetet. Naturligtvis måste alla eventuella markningrepp föregås av en kontakt med Länsstyrelsen i Kalmar län.

Åtgärdsområde 3 (2010)

Vid inventeringen dokumenterades lämningar ett äldre kvarnläge. Lämningens äldsta kända datering är från 1871, då den redovisas på kartan över Laga skifte. Eftersom lämningen äldsta konstaterade datering är yngre än 1850, klassificeras den som en övrig kulturhistorisk lämning i Kulturmiljöregistret (KMR). Lämningen är välbevarad och har därmed ett högt pedagogiskt värde och visar på den stora betydelse vattendragen hade inom det äldre bondesamhället.

Det är viktigt att restaureringsarbetet inte påverkar några av de lämningar som kan relateras till kvarnlämningen, dvs. ledarm, kanal och byggnadsgrund.

Vid inventeringen var det inte möjligt att kontrollera platsen för den fiskeanläggning som redovisades på laga skiftes kartan (1871). Lämningen skulle kunna utgöras av låga stenpirar eller stenkistor vilka bör undvikas vid en restaurering.

Åtgärdsområde 2 (2010)

Vid Boholm finns ett äldre kvarnläge redovisat vid Boholmsfallet på en avmätningsskarta över Grönskog nr 1, Fliseryds socken från 1683. Vid ett fältbesök kunde inga lämningar dokumenteras på platsen. På den äldre kartan är kvarnbyggnaden markerad på den norra sidan av vattendraget och ligger på Kärrhulteö, omfluten av strömmande vatten. Vid inventeringstillfället kunde stranden norr om Boholmsfallet inte besökas. Om det skall genomföras restaureringsåtgärder som berör den norra stranden bör dessa föregås av en inventering för att bedöma om det finns bevarade lämningar efter kvarnen på platsen.

Vid den andra dellokalen (2B) inom åtgärdsområdet där det skulle genomföras åtgärder framkom inga äldre lämningar som skulle påverkas av de planerade åtgärderna.

Åtgärdsområde 5 (2019)

Vid åtgärdsområdet, som ligger nedströms kraftverket vid Karlshammar, framkom inga lämningar som skulle beröras av de planerade åtgärderna.

Åtgärdsområde 4 (2019) & 1 (2010)

Vid åtgärdsområdet som framkom inga lämningar som skulle komma att beröras av de planerade åtgärderna.

Åtgärdsområde 3 (2019)

Området ligger i anslutning till Emsfors och Skrufhults pappersbruk. Dellokalen 3G ligger i anslutning till de fundament som påträffats i området och registrerats i Kulturmiljöregistret (1955:2409). Lämningarna är registrerade som en *övrig kulturhistorisk lämning* och vid eventuella åtgärder i anslutning till de registrerade lämningarna skall dessa visas hänsyn så de inte påverkas negativt.

Andra synbara lämningen som riskeras att påverkas är från Skrufhults pappersbruk (1995:2482). Lämningarna är registrerade som *Möjlig fornlämning*. Pappersbruket har legat på platsen sedan 1700-talet. Vid återställningsarbetet är det viktigt att den registrerade ytan inte påverkas av arbetet. Vid inventeringen var vattenföringen hög och det gick inte att se om det fanns lämningar ute i vattnet.

Åtgärdsområde 2 (2019)

Åtgärdsområdet ligger strax öster om de gamla byggnaderna från Emsfors pappersbruk. Tre av dellokalerna återfinns inom den registrerade lämningen L1955:2410. Lämningarna på platsen består av en äldre pappersbruksbyggnad, en stenmur med ett slaget valv som kan tillhöra en äldre stenvälsbro, dammvallar av sten samt lämning av en förmodad äldre damm.

Vid den nu genomförde fältinventeringen var området svårtillgängligt på grund av det höga vattenflödet. Detta innebär att det var svårt att skapa sig en överblick av lämningarna i området. Inför genomförandet av åtgärderna är det därför viktigt med en kompletterande gemensam översyn av lämningarna och var man hämtar stenmaterialet man planerar att använda i samband med restaureringsåtgärderna.

Referenser

Litteratur

Alexandersson, K. 2010. Kulturhistorisk inventering i Emån, Virån och Loftaån – inom ramen för projektering av restaureringsåtgärder. Arkeologisk fältinventering 2010. Arkeologisk rapport 2010:24. Kalmar läns museum.

Johansson, P 2019. Emån – Uppdaterad plan för restaurering av Emån från Emsfors till Karlshammars kraftverk. Emåförbundet.

Rikets Allmänna kartverk (RAK)

Ekonomiska kartan 1944, Gåsgöl, 5G7g44

Lantmäteristyrelsen (LMS)

Laga skifte 1871, 08-fli-149

Avmätning 1683, Fliseryds socken Grönskog nr 1

Avmätning 1691, Mönsterås socken Skruvhult nr 1–3

Avmätning 1784, Mönsterås socken Skruvhult nr 1–3

Lantmäterimyndigheten (REG)

Övrigt, 1688, 08-död-3

Geometrisk mätning 1772, 08-död-44